

CAMİDEN MÜZEYE İLK ADIM; AYASOFYA MOZAIKLERİNİN ORTAYA ÇIKARILMASI

Selahaddin GÖK¹

Öz

916 yıl boyunca kilise olarak hizmet veren Ayasofya kilisesi İstanbul'un fethinden sonra 1453'te camiye çevrilmiştir. Bu tarihten sonra Ayasofya kilisesinde İslam inancına uygun düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda sanat değeri yüksek olan haç ve insan figürü barındıran mozaiklerin de üzerleri kapatılmıştır. Ancak, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti döneminde, 1931 yılında Ayasofya Camisi'nin müzeye dönüştürme sürecinin ilk aşaması olan, mozaiklerin tekrar gün yüzüne çıkarılması süreci başlatılmıştır. İlk olarak Amerika'daki Bizans Enstitüsü (The Byzantine Institute of America) kurumu 1931 yılı içinde Türkiye'ye mozaiklere yönelik çalışmalar için başvurmuştur. Talep, dönemin hükümeti CHP tarafından olumlu karşılanmıştır. Enstitü Müdürü olan Thomas Whittemore'a bu çalışma için 7 Haziran 1931 tarihinde izin verilmiştir. Whittemore, başkanlığındaki uzman heyet hazırlıklarını tamamlamasından sonra 6 Mart 1932 tarihinde çalışmalarına başlamıştır. Çalışma süresi her yıl yazın başında başlayıp kışa yakın sonlandırılacak şekilde planlanmıştır. Ancak, bu süreçlerde, Ayasofya'daki mozaikler çok ince birer tabaka teşkil etmesinden dolayı yapılan çalışma sırasında sıva ile birlikte yere dökülmesi tehlikesi vardı. Bu yüzden mozaikleri temizleme işi son derece dikkat ve itina ile yapılmıştır. Çalışmalar II. Dünya Savaşı'nın olumsuz şartlarına rağmen devam etmiştir. Ayasofya, bu çalışmalar devam ederken, sürecin ikinci aşaması olarak 1935 yılında müzeye dönüştürülmüştür.

Anahtar Kelime: Ayasofya, Cami, Bizans, Mozaik, Thomas Whittemore

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü,
salhadinok@hotmail.com, ORCID: [0000-0003-1711-9027](https://orcid.org/0000-0003-1711-9027).

FİRST STEP FROM MOSQUE TO MUSEUM; UNCOVERİNG THE HAGİA SOPHİA MOSAİCS

Abstract

The Hagia Sophia Church, which served as a church for 916 years, was converted into a mosque in 1453 after the conquest of Istanbul. After this date, arrangements were made in the Hagia Sophia church in accordance with the Islamic belief. In this context, the mosaics containing the cross and human figures, which have high artistic value, were also covered. However, during the newly established Republic of Turkey, the process of unearthing the mosaics, which was the first stage of transforming the Hagia Sophia mosque into a museum, was started in 1931. First, the Byzantine Institute of America applied to Turkey for mosaic studies in 1931. The request was received positively by the CHP, the government of the time. The Director of the Institute, Thomas Whittemore, gave permission for this work on June 7, 1931. Whittemore started its work on March 6, 1932, after the expert committee working under his chairmanship completed its preparations. The working period was planned to start at the beginning of summer and end near winter every year. However, at these stages, as the mosaics in Hagia Sophia formed a very thin layer, there was a danger that the plaster would fall off along with the plaster during the work. That's why the work of cleaning the mosaics was done with the utmost care and attention. The studies continued despite the adverse conditions of World War II. Hagia Sophia was converted into a museum in 1935 as the second phase of the process while these works were continuing.

Keywords: Hagia Sophia, Mosque, Byzantium, Mosaic, Thomas Whittemore

GİRİŞ

Dünyanın en büyük mabedi olarak planlanan Ayasofya asırlar boyunca Konstantinopolis Ortodoksluk patriğinin merkezliğini yapmıştır.² Bizans Devleti (330-1453) döneminde imparatorluk törenlerine ev sahipliği yapması gibi önemli işlevin yanı sıra mimari özellikleri ile de dikkat çekicidir. Özellikle iç kısımlarının duvarlarını süsleyen mozaikler açısından da sanatsal olarak önemli bir yere sahiptir. Ayasofya, kilise olarak 916 yıl hizmet verdikten sonra İstanbul'un Osmanlılar tarafından 1453 yılında fethinden sonra cami olarak hizmet vermeye başlamıştır. Fetih sonrası bu dönüşümün bir sonucu olarak Ayasofya'da var olan mimari özellikleri muhafaza edilmek suretiyle İslam inancına uygun bir hale getirilmesi kapsamında birtakım değişiklikler yapılmış ve düzenlemelerde mozaiklerin de üstü kapatılmıştır.

Cami olarak 482 yıl devam eden hizmet süreci 1930 yılında restorasyon çalışmaları nedeniyle kısmen kesintiye uğramıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan yeni dönüşüm hareketi ile birlikte Ayasofya açısından da yeni aşamaya geçilmiştir. Bu dönemde Ayasofya'nın yoluna nasıl bir kimlikle devam edeceği dönemin idarecilerini meşgul eden bir konu olmuştur.

² Patrikhanenin merkezi 1456 yılına kadar Ayasofya'dır. Osmanlı Devleti İstanbul'u fethedip, burasını cami yapınca Patrikhane, Meryem Ana kilisesine taşınmıştır. 1486'da Küçük kiliseye, oradan da Loncaya taşınmıştır. 1600 yılında ise cumhuriyet döneminde de kullanılacak olan Senjorj adlı kadın manastırı kullanılmaya başlanmıştır. Burası sonradan tamir görüp genişletilmiştir. Geniş bilgi için bkz. (Hikmet, 22 Eylül 1941).

Ayasofya 1930'lu yıllardan itibaren cami kimliğinden yavaş yavaş soyutlanacaktır. Ayasofya'da Bizans kültürünün etkilerini ön plana çıkaran yeni bir bakış açısı hâkim olmuştur. Bu kapsamda atılan ilk adım Bizans dönemine ait mozaiklerin tekrar gün yüzüne çıkarılmasıdır.³ 1931 yılında Amerika'daki Amerikan Bizans Enstitüsü (The Byzantine Institute of America)⁴ adlı kuruluş Ayasofya Camisi'ndeki üstü kapatılmış mozaiklerin yeniden gün yüzüne çıkarılması için başvuruda bulunmuştur. Talep, CHP hükümeti tarafından kabul edilmiş ve Enstitü kurucusu ve Müdürü Thomas Whittemore⁵ başkanlığında yürütülecek çalışma için 7 Haziran 1931 tarihinde Bakanlar Kurulundan onay çıkmıştır.⁶

1. HAZIRLIKLARIN BAŞLAMASI

Ayasofya Camisi'nde var olan mozaiklerinin yeniden ortaya çıkarılması için Amerika'nın Boston şehrinde bulunan Amerikan Bizans Enstitüsü (The Byzantine Institute of America) adlı kurum tarafından 1931 yılı içinde Türkiye Cumhuriyeti'ne başvuru yapılmıştır. Yapılan bu başvuru CHP hükümeti tarafından olumlu karşılanmıştır. Bizans Enstitüsü Müdürü Thomas Whittemore'un İstanbul Müzesindeki uzman bir kişinin denetim ve gözetimi altında Ayasofya Camisi'nin sıvaları altında kalan mozaikleri meydana çıkarmasına ve inceleme yapmasına izin verilmesi Milli Eğitim Bakanlığının 27 Nisan 1931 tarih ve 962 numaralı

³ Cumhuriyet ile birlikte Anadolu'daki eski medeniyetlerin izlerinin ortaya çıkarılması bir devlet politikası olarak benimsenmiştir; "Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki arkeolojik çalışmaların temel motivasyonu Türklerin uygarlık kapasitesini geçmiş ve köklü uygarlıklarla bağlantılarını ortaya koyarak kanıtlamak ve ulus-devlet ideolojilerini Yunan ve Bizans medeniyetlerinin mirasına bağlayarak Türkiye Cumhuriyeti toprakları üzerinde hak edebilecek devletlerin iddialarını çürütmektir.

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki tarih çalışmalarında geçmişte Türkler ve Anadolu'da yaşayan uygarlıklarla bağlantı kurmayı hedefleyen yaklaşımlar bir yandan bahsedilen iddiaları bertaraf etmeye çalışırken bir yandan da Batı medeniyetine eklenmeye çalışıyordu. Türklerin Sümer ve Hititlerin atası olmakla kalmayıp aynı zamanda Yunan medeniyetine de büyük katkı verdiğini ön gören Türk Tarih Tezi'nin de etkisiyle arkeolojik çalışmalara verilen önem oldukça artmıştı" (Kurt, 2019, s. 62-69).

⁴ Bizans Amerika Enstitüsü, Bizans sanatının ve mimarisinin korunması, restore edilmesi, incelenmesi ve belgelenmesi için 1930 yılında Thomas Whittemore tarafından kurulmuştur. Enstitünün en büyük başarısı Ayasofya'daki mozaiklerin yeniden ortaya çıkartılması ve korunmasına yönelik çalışmasıdır. Geniş bilgi için bkz. (İkinci, 2014, s. 105-106).

⁵ Thomas Whittemore, 2 Ocak 1871 tarihinde ABD'de Boston yakınlarında bulunan Cambridge'de dünyaya geldi. Tuft Üniversitesinde lisans eğitimini tamamladı. Harvard Üniversitesi Sanatlar ve Bilimler Enstitüsü'nde lisansüstü programına kaydoldu. Harvard Üniversitesine bağlı Fogg Art Museum'de Bizans sikke ve kurşun mühürleri konservatörü olarak çalıştı. Ömrünü eski Bizans kalıntılarını bulmaya adanmıştır. Mısır'da araştırma yapan Egypt Exploraton Society'de 1911-1926 yıllarında ülkesini temsil etti. New York ve Columbia üniversitelerinde Bizans ve Kopt sanatları dersleri verdi. Merkezi Boston olan *The Byzantine Institute Inc* adlı cemiyetin kurucusu ve müdürüdür. 8 Haziran 1950'de öldü. Geniş bilgi için bkz. (Eyice, 1951, s. 3; İkinci, 2014, s. 106-108).

⁶ Thomas Whittemore'nin "Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile yakın kişisel ilişkisi, 1931'de Ayasofya mozaiklerinin korunmasına başlamak için Türk hükümetinden izin almasını sağladı." https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Whittemore (7.05.2022).

teklifi ile Bakanlar Kurulunun 7 Haziran 1931 tarihli kararıyla uygun görülüp kabul edilmiştir (BCA, 30.18.1.2./20.37.18).⁷

1932 yılı şubat ayında İstanbul'a gelen Whittemore, incelemelerine hemen başlamıştır. Mozaiklerin gün yüzüne çıkartılması çalışmasında gerekli olan kaynağın tamamıyla Boston Akademisi tarafından karşılanması kararı alınmıştır.⁸ Böylece Whittemore, İstanbul Müzeler Umum Müdürü Aziz Beyle⁹ görüştüktan sonra çalışmalarını başlatmaya karar vermiştir. Whittemore, bu konuda yaptığı açıklamada:

“Camideki mozayikleri meydana çıkarmaya enstitümüz uzun zamandan beri karar vermişti. Bunun için iki sene tetkikat yaptık. Bu işte, Ayasofya hakkında eser yazmış olan Alman, İtalyan ve Yunan asarı atika mütehasıslarının yardımlarını da istedik. Bizim Ayasofya'da yapacağımız badana ve sair suretlerle örtülmüş olan mozayikleri meydana çıkarmaktan ibarettir. Yoksa zannedildiği gibi bu mozayikleri ne Amerika'ya götüreceğiz ne de bunları tamir veya temizleyeceğiz. Böyle yapacak olursak mozayikler tarihi kıymetlerini kaybetmiş olurlar. Bu işi görürken tarihi bazı keşiflerde bulunmamız ihtimali de vardır. Bu sebeple işimizin ne kadar zaman zarfında bitirileceğini tahmin etmek kabil değildir. Bu işte çalışacak ecnebi mütehasıslar da buraya gelmiştir. Amele buradan tedarik edilecektir. Ayrıca mozayik işlerinde mütehasıs bir de İtalyan celbettik.¹⁰ Enstitü zengin olduğu için bu işte lazım gelen masrafı ihtiyar etmekten çekinmeyecektir. Ameliyata başlamak için lazım gelen hazırlıklar bitmiştir. Fakat Ramazan ve bayram

⁷ Mozaiklerin ortaya çıkartılmasında CHP hükümetinin olumlu yaklaşımı sadece Ayasofya Camisi ile sınırlı kalmayacak, diğer tarihi yapıları da kapsayacaktır. “Fransız arkeologlarından Tiyer isiminde birisi de gelecek ve küçük Ayasofya'da mozayik arayacaktır” Bkz. (Vakit, 5 Mayıs 1939).

⁸ Ayasofya'da yapılacak bu çalışma için ABD ve buradaki zengin kimseler gerekli tüm maddi kaynakları sağlamıştır. Geniş bilgi için bkz. (İkinci, 2014, s. 110-111); 1931 yılında basında Ayasofya'da tamirat yapılacağı haberleri çıktığında Evkaf Müdüriyeti yetkilileri bunu yalanlanmıştır. Bu kapsamda mozaikler konusu da gündeme gelmiştir. “Ayasofya bundan üç sene evvel esaslı surette tamir edilmişti. Tamirattan maksat mozayikleri meydana çıkarmak ise, bu bir ihtisas işidir ve hayli paraya mütevakkıftır. Bu seneki bütçemizde ancak bazı ufak tefek tamirat için tahsisat vardır” (Cumhuriyet, 20 Teşrinisani 1931).

⁹ Aziz Ogan, Türkiye'nin ilk arkeologlarından. 1910 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nden (Güzel Sanatlar Okulu) mezun oldu. Arkeoloji bilgisini geliştirmek için İzmir, Manisa ve Aydın vilayetlerinde yapılan kazılarda komiser olarak çalıştı. 1914'te İzmir Asar-ı Atika (Eski Eserler) Müfettişliğine atandı. İzmir, Efes ve Bergama müzelerinin inşaatlarının yanı sıra buradaki eski eserlerin korunmasında önemli bir rol oynadı. 1931 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri Umum Müdürlüğü'ne atandı. 1954 yılına kadar bu görevini sürdürdü. 1934 yılından itibaren aralıklarla yayımladığı *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* adlı bülten ile Türkiye'deki müzecilik ve arkeoloji çalışmaların uluslararası açıdan tanınmasında önemli rol oynadı. Ayasofya'nın müze haline getirilmesi ve Süleymaniye Külliyesi'nde bulunan Tabhane Medresesinin Türk ve İslam Eserleri Müzesine dönüştürülmesi Umum Müdürlüğü döneminde gerçekleşti. Geniş bilgi için bkz. <http://arsivmerkezi.boun.edu.tr/collections/aziz-ogan.php> (3.05.2022).

¹⁰ Milliyet gazetesinde Kahire'de çıkan (El Ehram) gazetesine dayandırarak şöyle bir haber yayınlanmıştır. “Türkiye hükümeti Ayasofya camiinin kireçler altında kalan kıymetli ve tarihi mozaiklerini meydana çıkarmaya karar vermiştir. Bunun için de Venedik'teki San Marko kilisesinin eski mozaiklerini kireçler altından meydana çıkaran maruf İtalyan mühendisi davet edilmiştir.” Bkz. (Milliyet, 18 Teşrinisani 1931).

dolayısıyla cami pek kalabalık olduğu için işe henüz başlayamadık. Bu hafta sonunda caminin içine iskeleler kurarak işe başlayacağız. Camide halkın ibadetine mâni olmamak için ameliyatı kısım kısım yapacağız” (Milliyet, 11 Şubat 1932) demiştir.

Thomas Whittemore, 10 Şubat 1932 tarihinde sabah Ayasofya Camisi’ne gelerek incelemelerde bulunmuştur. Caminin ana mekanına girmeden önce son cemaat yeri olan narteks¹¹ (hasır ovası) denilen bölümde seyyar ve sabit iskeleler kurulmuştur. Bu iskeleler üzerinden mozaiklerin fotoğrafları çekilmiştir. Fotoğraf ve harita hazırlama işlemlerinin tamamlanmasından sonra mozaiklerin ortaya çıkartılması çalışması başlatılacaktır (Son Posta, 18 Şubat 1932). Whittemore, kurulan büyük demir iskelede yeni birtakım düzenlemeler yapmıştır. İskele tekerleklerinin lastik kısmını demirle değiştirmiştir. Heyetin çalışmalarına başlaması Ayasofya Camisi’nde onarım yapılacağı şeklinde haberlerin basında çıkmasına yol açmıştır. Ancak yetkililer bazı gazetelerde heyetin Ayasofya’da tamirat yapacağı yönünde çıkan haberleri yalanlayarak Ayasofya’nın ne kubbesinde ne de iç kısımlarında onarım gerektirecek bir durumun olmadığı belirtmiştir (Milliyet, 11 Mart 1932).

Mozaiklerin meydana çıkarılması işinde Milli Müzeler Mimarı Macit Bey’de (Macit Rüştü Kural) Thomas Whittemore’a yardım için görevlendirilmiştir. Ayrıca İstanbul Milletvekili Halil Ethem¹² ve Müzeler Umum Müdürü Aziz Beyler bu konuda Whittemore’a yardım etmişlerdir (Milliyet, 22 Nisan 1932). Eski Müzeler Müdürü ve aynı zamanda *The Byzantine Institute of America* cemiyetinin fahri azası olan Halil Ethem Bey de 10 Şubat’ta Ayasofya Camisi’nde yapılan incelemeler sırasında hazır bulunmuştur (Milliyet, 11 Mart 1932). Halil Bey, Ayasofya’nın mozaiklerinin meydana çıkarılması için Amerika Bizans Enstitüsü tarafından başlatılacak olan çalışmalar hakkında Milliyet gazetesine yaptığı açıklamada:

“Bu teşebbüs, benim Müzeler Müdürlüğü zamanında vuku bulmuştu. Müsaade aldılar; Ramazanın geçmesini beklediler; şimdi işe başlıyorlar; İtalya’dan iki usta işçi getirdiler; camii methalinden işe başlayacaklar. O camii her tarafındaki mozayıkları meydana çıkarmak, büyük bir iştir. Yapılacak iş, mozayıkları örten badanayı kaldırıp temizlemektir. Badana tabakanın altından ne çıkacak, bilemiyoruz; belki birtakım resimler, belki çiçek resimleri çıkar. Nitekim Kariye camiinde de bu iş, yaparak birçok resimler meydana çıkarılmış bulunuyor” (Milliyet, 12 Şubat 1932) demiştir.

¹¹ Narteks; Erken Hristiyan dönemde Bizans bazilika ve kiliselerinde yapılmış olup, çoğunlukla yapının batı kısmında olan giriş tarafıdır. Genellikle merkez bölümünden duvar ve sütunlar vasıtasıyla ayrılmıştır. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-narteks-narthex-23442/> (1.05.2022).

¹² Halil Ethem (Eldem) Ayasofya’da yapılacak çalışmaya yaptığı katkılar için bkz. (İkinci, 2014, s. 108-109).

Ayasofya'daki sıva altında kalan mozaiklerin ortaya çıkartılması için başlatılacak çalışmalara Thomas Whittemore da bizzat katılmıştır. Bu çalışmada kendisine yardım etmesi için İtalya'dan getirtilen iki uzman İtalyan usta olan Benvenuti ve Gregorini'ye 12 ile 18 dolar yevmiye verilmiştir (Milliyet, 21 Şubat 1932; Milliyet, 2 Temmuz 1932; Milliyet, 4 Ağustos 1932). Whittemore, Ayasofya Camisi'nin hasır ovası kısmındaki incelemelerini bitirdikten sonra yaptığı tespitler sonucu mozaiklerin oldukça ince bir tabaka oluşturmasından dolayı yapılacak çalışmalar sırasında sıva ile birlikte yere dökülmesi riskini belirterek, mozaiklerin temizleme işinin son derece dikkatli bir şekilde yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Whittemore, Ayasofya Camisi'nde yapılacak çalışmada Şam Emeviye Camisi'nin mozaiklerinin ortaya çıkarılmasında Fransızlar tarafından kullanılan yöntemden yararlanacağını da söylemiştir. Mozaikleri ortaya çıkarma konusunda takip edilen metot "küçük küskü ve çakıarla kazımak yoludur. Mayi ve fırça kullanmak yolu ise daha tehlikelidir." Bu yöntem İtalya'da bazı yapılarda kullanılmış olsa da mozaiki oluşturan parçaların düşme tehlikesi vardı. Her ne kadar düşen parçalar yerine konulabilse de sanat eseri değerini kaybedecektir. Çünkü "boyası bozulan bir tablonun yeniden boyanması" gibi olacaktı. Bundan dolayı da Ayasofya'da daha "dikkatli ve ihtiyatkârane" olan yöntemle yani mozaiklerin üzerinde boya, kir ve badana kazınarak altındaki mozaikler çıkartılacaktır (Gardyen, 7 Nisan 1934).¹³ Whittemore, Ayrıca Kariye Cami'nin mozaiklerinin temizlenme işinin de iyi yapılmadığını dile getirerek, kendilerinin Ayasofya mozaiklerinin ortaya çıkartılmasında hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacaklarını, bu durumun Bizans Enstitüsü tarafından kendilerine kesin bir şekilde özellikle bildirildiğini belirtmiştir (Milliyet, 19 Mart 1932). Mozaiklerin ortaya çıkarılma çalışması ise yazın başında başlayıp kışa doğru sonlandırılacak şekilde bir planlama yapılmıştır.

2. RESTORASYON ÇALIŞMALARININ BAŞLAMASI

Thomas Whittemore ve ekibi sıva altındaki mozaikleri ortaya çıkartacak çalışmaya, Ayasofya'da iskele kurdurup ön hazırlıklarını tamamlamalarından sonra 6 Mart 1932 tarihinde başlamıştır. Mozaiklerin temizlenmesi için üzerinde çalışılacak olan iskele çelikten yapılmıştır. İskelenin planı mühendis M. V. D. Tompkins tarafından çizilmiştir. Müzeler Umum Müdürü Aziz Bey ve Whittemore'un denetiminde iskele kurulmuştur (Milliyet, 6 Mart 1932).

¹³ Whittemore, tarafından Ayasofya'daki mozaiklerin ortaya çıkarılmasında *sıcak ekme* yöntemini kullandığı da dile getirilmiştir. Bkz. (İkinci, 2014, s. 113-114).

Ayasofya Camisi'ndeki mozaikleri meydana çıkarmaya çalışan Whittemore, yaklaşık olarak iki aylık bir çalışma ile ilk önce camideki duvarların fotoğrafını çekmek suretiyle durum tespiti yapmıştır (Son Posta, 26 Mart 1932). Bu aşamadan sonra mozaiklerin meydana çıkarılması için kazı çalışmasına başlanmıştır. Duvarı kazıma işine iki genç Venedikli usta ile başlayan Thomas Whittemore, ilk olarak caminin girişinden, yani narteks denilen yerde güneyde bulunan defneyi temizlemekle başlamıştır. Bu defnenin üst kısmında dört kısımdan oluşan kubbenin kendisinde ve yan taraflarında altın mozaikler üzerinde çiçek süslemeleri bulunmaktadır. Whittemore, bu mozaiklerin oldukça iyi bir durumda olduğunu ve bunları yapan Bizans ustalarının şimdiye kadar görülmemiş bir tarzda çalıştıklarını söylemiştir. Ayrıca mozaiklerin meydana çıkarılması konusunda fikir almak için İtalyan uzmanlardan M. Luigi Marangoni'in yardımlarına da başvurulmuştur. Marangoni, 12 Nisan 1932 tarihinde İtalya'dan İstanbul'a getirilmiş, fikirleri alınmıştır. Çözüme kavuşturulamamış bazı konularda da Marangoni, çalışanlara gerekli talimatı verdikten sonra geri dönmüştür. Çalışmalar caminin iç kısımlarında başlayınca M. Marangoni'nin İstanbul'a tekrardan geleceği vurgulanmıştır (Milliyet, 13 Nisan 1932; Milliyet, 22 Nisan 1932; Milliyet, 4 Ağustos 1932).

Whittemore, mozaikleri kapatan kireç tabakasından ve temizleme işini başlattığı dış narteksten iç nartekese kadar dokuz kapı açmıştır. Bunlardan ikisinin üst mozaikleri temizlendikçe birer kâğıt ile üstleri kapatılmıştır. Böylece temizlenen mozaikler kapalı tutulmuştur. Bütün kısımlara yönelik işlemler tamamlandıktan sonra mozaiklerin tüm yönleri ile ortaya çıkartılması metodu izlenmiştir. Bunun sebebi Whittemore'un eylül ayında işe ara verecek olması ve iki ay zarfında narteks hakkında bir eser kaleme alacak olmasıdır. Eser yazıldıktan sonra hem narteksteeki mozaikler açılacak hem de caminin iç kısmındaki mozaiklerin temizlenmesine başlanacaktır. Mozaikler, bu eser yazılmadan önce açılmayacak, haklarında hiçbir şekilde bilgi verilmeyecektir (Milliyet, 4 Ağustos 1932). Yapılan çalışmalar sonucu kısa sürede üç mozaik meydana çıkarılmıştır. İtalya'dan bu iş için özel olarak getirilen iki uzman usta her gün düzenli bir şekilde çalışmıştır. Whittemore, mevcut sekiz kadar mozağin ortaya çıkarılmasından sonra bunları ayrı ayrı resimleyip önemli hatlarını kaydetmiştir (Milliyet, 7 Mayıs 1932). Mozaiklerin kopyasını çıkarmaya yönelik yapılan bu işlem ilk olmayıp 1847 yılında Sultan Abdülmecid (1839-1867) döneminde de aynı yönde bir

çalışma yapılmıştır.¹⁴ Sultan, Ayasofya'yı sağlamlaştırma çalışmalarını yaptırırken İtalyan Mimar Gaspare Fossati'yi¹⁵ getirtmiştir. Bu mimar, yaptırılan yüksek iskelelerden yararlanıp bazı mozaiklerin badanalarını temizleyerek, kopyalarını yapmıştı.¹⁶ Bu kopyaların Fossati'nin ölümü ile ortadan kaybolması büyük bir kayıp olmuştur. Çünkü o tarihten sonra birçok mozaik harap olmuştur. Özellikle 1894'teki zelzelede, tamiri mümkün olmayacak şekilde birçok mozaik zarar görmüştür. Bu yüzden Whittmore'un mozaiklerin kireç tabakasından kurtarıp ortaya çıkarmasından sonra Bizans sanatı hakkında var olan düşüncelerin değişeceği vurgulanmıştır (Milliyet, 17 Mayıs 1932).

3. AYASOFYA MOZAIKLERİNİN ORTAYA ÇIKARILAN İLK KISIMLARI

Amerika'daki Bizans Enstitüsü adına Ayasofya'daki mozaikleri temizlemekle görevli olan Whittmore, 16 Haziran 1932 tarihinde birinci kısımdaki işini, yani narteks denilen koridorun ilk aşamasını bitirmiştir. Koridorun sağında olan duvar mozaikleri işlenmiştir. Bu mozaik yüzeyinde biraz daha koyu renkle işlenmiş gene mozaik haçlar vardır. Ayasofya, camiye çevrilirken bu önemli sanat eserlerine zarar verilmemiş, üstleri Ayasofya kemerlerine mozaikle işlenmiş olan çiçeklerle ustaca taklit edilerek, yağlı boya ile resmedilmiştir. Fakat bu çiçekler *resmi hattı* ile yapılmış olduğu için mozaik haçlarını tam kapatmamış, bu resimlerin altında kısmen de olsa haçlar görülebilmştir. Whittmore ve ekibinin yaptığı iş haçların üzerindeki yağlı boya ile yapılmış çiçek resimlerini silmek olmuştur. Bu koridorda var olan bütün haçların üstündeki resimler silinmiştir. Daha sonra tabutlu kapının üstündeki mozaikten aziz resmi üzerindeki çiçekler silinmeye başlanmıştır. Aziz resmi renkli olup Kariye Camisi'ndeki resimlerden de güzel olduğu vurgulanmıştır. Whittmore, resmin çiçeklerini silmiş ve resmi temizlemiştir. Bu resme yönelik işlemler tamamlandıktan sonra iskele iç kısma götürülecek ve içerideki mozaikler temizlenmiştir (Milliyet, 17 Haziran 1932).

¹⁴ “1263'de Ayasofya büyük bir tamir görmüştü. Hatta Sultan Meceid bu vesile ile bir de madalya çıkarmıştır. Madalyonun bir tarafında Ayasofya'nın kabartma resmi olup diğer cihetinde (tarihi tamiri Ayasofya 1263) yazılıdır.” Bkz. (Akşam, 1 Mayıs 1939). Bu dönemde yapılan çalışmalar için bkz. (Eyice, 1951, s. 6).

¹⁵ Tanzimat devrinde geldiği İstanbul'da yirmi yıl yaşamış ve başta Ayasofya'nın restorasyonu olmak üzere çok sayıda mimari proje gerçekleştirmiş İsviçre doğumlu İtalyan mimar. Geniş bilgi için bkz. (Eyice, 1996, s. 170-173).

¹⁶ Salzenburg adında bir Alman mimarı aynı tarzda, mozaiklere yönelik bir çalışma yapmıştır. Salzenburg, mozaiklerden çıkardığı kopyaları renkli planlar halinde, Fossati'den izin almadan ve katkılarında bahsetmeden yayınlamıştır. Bu *ihanetten* son derece rahatsız olan Fossati bizzat yaptığı kopyaları yayınlamaktan vazgeçmiştir (Milliyet, 17 Mayıs 1932); Fossati tarafından yapılan restorasyon çalışmalarının ve ortaya çıkarılan mozaiklerin sergilerde gösterilmesinin batıda Ayasofya'nın müze olabileceği düşüncesini uyandırdığı savunulmuştur. Bkz. (İkinci, 2014, s. 104).

Profesör Thomas Whittemore ve ekibindeki İtalyan mozaik uzmanları Benvenuti ve Gregorini 1932 yılı Haziran ve Temmuz aylarında caminin narteks kısmının son kapısındaki mozaikleri ortaya çıkarmak üzere çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Whittemore, bu konuda şu bilgileri vermiştir:

“İşimiz yavaş yavaş ilerliyor, şimdilik dahili kısmın son kapısı üzerinde çalışıyoruz. Narthex’in dört tarafında bulunan dört kapı üzerinde mozaik halinde birer haç vardır. Ortada bulunan beşinci kapı, Porta basilira’dır, bunun üstünde ve yan taraflarında iki resimli madalyon vardır. Elden mevcut vesaike nazaran bu resimlerden biri Hazreti Meryem’in diğeri Saint Jean Paptiste veya Saint Jean Michel’in resimleridir. Bu resimlerin İmparator Yustinien ve İmparator Teodora’nın resimleri olduğu yazılmış ise de bunların kimlere ait olduğu henüz anlaşılammıştır. Bu madalyonlar arasında Hazreti İsa, tahtında oturduğu ve önünde diz çökmüş bir İmparatoru takdis eder bir halde görülüyor. Hazreti İsa sol elindeki İncilin sahifesinde şu cümleler yazılıdır: “Sulh bizimle beraber olsun, ben dünyanın ziyasıyım!” Bu İmparatorun kim olduğunu da henüz tespit edemedik.

1847 senesinde Abdülhamid’in talebi üzerine Fossati isminde bir mimar Ayasofya’yı tamir etmişti. Bu zat mozaikler üzerinde tetkikat da bulunduktan sonra bu mozaik ve resimleri yağlı boya ile yapılmış bir kopyadan ibaret olan diğeri mozaiklere tetabuk ettiğini görmüştür. Bu mozaikleri örten resimlerin Türk eseri sanatı olduğu söyleniyor, fakat hakikat halde bunlar Bizans eserlerinin birer kopyasından ibarettir. Bunlar Fossati tarafından maharetle yapıldığından Fossati’nin eseri diyebiliriz.

Camide mevcut bütün mozaikleri meydana çıkarmak için illerde meşgul olacağımızı ümit ederim. Bu mozaikler için Fossati’nin bıraktığı malumatı takip ediyor, fakat diğeri seyyahların verdikleri malumattan da istifade ediyoruz.

Narthex kısmındaki mozaikleri meydana çıkardıktan sonra dehlizde çalışacağız. Dehliz, harici kapı dahili narthex’e çıkan ve ona muvazi olan kapı arasındadır. Kubbenin mozaikleri dehlizin duvarlarının üst kısmındaki mozaikler emsalsiz birer servettir. Maksudumuz, burada Bizanslıların bıraktığı eserler kadar mükemmel bir iş görmektir. Bu maksatla çalışıyoruz. Arzumuz, emsali bulunmayan bu mükemmel eserleri bütün dünyanın gözü önüne koymaktır” (Milliyet, 2 Temmuz 1932).

Ayasofya mozaiklerini çıkarma çalışmalarında caminin hasır ovası denilen bölümünde çalışan Amerikalı uzman, İmparator Jüstinyen ve İmparatoriçe Teodora’ya ait olan mozaikler üzerindeki ince sıva tabakasını kaldırmıştır. Bu mozaiklerin istenilmeyen kişiler tarafından fotoğraflarının alınmasını engellemek için üstleri kâğıt bir örtü ile kapatılmıştır. Bütün

mozaiklerin tam olarak ortaya çıkarılabilmesi için de dört yıllık bir çalışmaya ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (Milliyet, 25 Temmuz 1932).

Basında, 1932 yılında Ayasofya Camisi'nin hasır ovası kısmındaki mozaiklerin silinme işinin çalışanlar arasında yaşanan anlaşmazlıktan dolayı durduğu, Amerikalı Profesör Thomas Whittemore'un tarihçi olup, mozaikleri temizleme işinde uzman olmadığı yazılmıştır. Whittemore'un İtalyan Marangoni ile arası açıldığından İtalyan uzmanın ülkesine döndüğü, yaşanan anlaşmazlık yüzünden mozaik temizleme işinin eylül ayından itibaren tatil edildiği vurgulanmıştır. Ayrıca Müzeler İdaresi, Whittemore'den bir program istemiş, fakat Whittemore bu programı da Müzeler İdaresine verememiştir. Yine mozaiklerin üzerine yapıştırılan sıvaların yerinden oynamış olduğu, yıkılma tehlikesi yaşadığı, bu durumun incelenmesi için Evkaf Fen İşleri Müdürü Fikri, Müzeler Mimarı Macit ve Heykeltıraş İhsan Beylerden oluşan bir komisyon kurulduğu da dile getirilmiştir. Dile getirilen bu hususlar yetkililerce yalanlanmış, Profesör Whittemore ile Marangoni arasında hiçbir anlaşmazlık olmadığı ve işin normal akışında devam ettiği belirtilmiştir. Sadece mozaikler üzerine yapıştırılan sıvaların oynamış olduğu doğrulanmıştır. Sıvaların yıkılma tehlikesi vardır. Fakat bu oynama mozaikler temizlenirken olmuş değildir. Bu durum, caminin eskiliğine ve zamanın etkisine bağlanmıştır. Yapılan çalışmaları incelemek için oluşturulan üç kişilik heyet raporunu tamamlayarak Müzeler Genel Müdürlüğü üzerinden Bakanlığa göndermiştir. Raporunda mozaikler için herhangi bir tehlike söz konusu olmadığı belirtilmiştir. Sıvaların oynadığı yerlerin belirlenmesinin ve eski haline getirilmesinin mümkün olduğu vurgulanmıştır (Cumhuriyet, 3 Haziran 1933; Milliyet, 4 Ağustos 1932; Milliyet, 12 Ağustos 1932).

Aynı durum ile ilgili olarak Müzeler Müdür vekili Tahsin Bey Milliyet gazetesine şu bilgiyi vermiştir:

“Bir kere ameliyat tatil edilmiş değildir. Faaliyet devam etmektedir. Mesaiyi tetkik için Maarif Vekaletinin emri ile gazetenizde yazdığımız malum zevattan mürekkep heyet teşekkül etti. Heyet iki içtima akdetti. Raporunu müze müdürlüğü vasıtası ile vekalet verilecektir. Maarif Vekaletinin kendisi ile mukavele akdettiği zat yalnız Pr. M. Withermoor'dur. Herhangi bir ihtilaf mevzuu bahis değildir. Bu profesör herhangi bir zat ile ilmi teşriki mesaide değildir. İstediklerini çalıştırabilir. Maarif Vekaleti, diğer taraftan,

mozaiklerin temizlenmesi için Türk işçilerinin yetiştirilmesi arzusunun da izhar etmiştir”
(Milliyet, 5 Ağustos 1932).¹⁷

Whittemore, 1932 Eylül başlarında çalışmalarına ara vererek Amerika’ya dönmüştür.¹⁸ Türkiye’deki çalışmalarına 15 Ocak’ta tekrar başlatmıştır (Milliyet, 12 Ağustos 1932).

1932 yılı içerisinde narteks denilen birinci giriş koridorunun sağ tarafındaki mozaikler temizlenmiştir. 1933 yılı içinde de aynı yerin sol tarafına yönelik çalışmaları 21 Nisan tarihinde başlatılmıştır (Vakit, 22 Nisan 1933). Thomas Whittemore, Türkiye’ye Şubat ayında gelmiştir. Ankara ve İstanbul’da bir süre bulunduktan sonra Toros ekspresi ile Beyrut’a gitmiştir (Son Posta, 18 Şubat 1933). Whittemore, Ayasofya’daki çalışma için bu kez iki İngiliz mozaik uzmanı getirmiştir (Vakit, 16 Nisan 1933). Narteksin ikinci girişinde bir ahşap iskele kurulmuştur. Bu girişin üzerinde mozaik tasvirler olduğu söylenmiştir. Fakat burada Türkler tarafından altın yaldız ve bir nevi bozulmaz ve solmaz sulu boya ile yapılmış çiçek resimleri göze çarpmaktadır. 1933 yılı Ayasofya çalışmalarına erken başlanmasından dolayı daha fazla iş yapılması planlanmıştır. Ancak bu dönemde narteksteki temizleme işi bittikten sonra caminin içinde çalışmaya başlanmıştır (Milliyet, 24 Mayıs 1933). Whittemore, ilk olarak Ayasofya Camisi’nde narteksin batı tarafında çalışmaya başlamıştır. Burada bir pencereden öbür pencereye geçerek kuzeye doğru ilerlemiştir. Yapılan planlama 1933 yazında narteks dahilinde mozaikleri açıp herkes tarafından görülmesinin sağlanmasıdır (Milliyet, 14 Haziran 1933). Ayasofya mozaiklerini meydana çıkarmak işine tekrar başlaması üzerine Müzeler Mimarı Macit Bey başkanlığında bir heyet Ayasofya’da yapılan işleri incelemiştir (Milliyet, 3 Haziran 1933).

4. ÇALIŞMALARIN İLK AŞAMASININ TAMAMLANMASI

Ayasofya mozaikleri üzerinde 1932 yılından itibaren çalışmaya başlayan Thomas Whittemore, hasır ovası denilen yerdeki çalışmasını başarı ile tamamlamak suretiyle mesaisinin birinci devresini bitirmiştir (Vakit, 14 Haziran 1933). Profesör sonradan badana ile örtülmüş olan mozaiklerin üzerindeki sıvayı büyük bir dikkat ve itina ile kazıyarak mozaikleri

¹⁷ Mozaiklerin temizlenmesi ve ortaya çıkartılması işinin öğrenmesi için Türk usta ve işçilerin çalıştırılması talebi Thomas Whittemore tarafından kabul edilmiştir. Güzel Sanatlar Akademisi Mimari şubesi öğrencisi Salih Adli ve Ameli Hayat okulu resim öğretmeni İbrahim Bey, mozaik temizleme işini öğrenmesi için çalışmıştır (Cumhuriyet, 31 Temmuz 1933; Cumhuriyet, 1 Ağustos 1933). Çalıştırılan Türk işçilerden bir tanesi kaza geçirmiştir. “Ayasofya camiinde tarihi mozayıkları meydana çıkarma işinde çalışan amele Mahmut iskeleden aşağı düşmüş, ağır surette yaralandığı için hastaneye kaldırılmıştır” (Vakit, 12 Ağustos 1933; Vakit, 8 Birinci kânun 1933).

¹⁸ Thomas Whittemore, 1932 yılı içerisinde Ayasofya mozaiklerini ortaya çıkarmaya yönelik yürüttüğü çalışma paralelinde Bulgaristan’ın Sofya şehrinde bulunan eski bir kilisenin de mozaiklerini çıkartma çalışmalarını yürütmüştür. Bu amaçla aralıklarla Sofya’ya gidip gelmiştir (Milliyet, 4 Temmuz 1932).

meydana çıkarmıştır. Mozaiklerde, birtakım haçlar ve tasvirler bulunmuştur. Bu haçların fotoğrafları alınmıştır (Cumhuriyet, 4 Haziran 1933; Milliyet, 19 Teşrinisani 1933). Fatih Sultan Mehmet devrinden beri kapalı olan mozaikler iki yıllık bir çalışmanın sonunda 19 Kasım 1933 tarihinde açılmıştır. Whittemore, ortaya çıkarılan mozaikleri yerli ve yabancı gazetecilere göstermiş ve bunlar hakkında bilgilendirmede bulunmuştur. Sanat tarihi açısından önemli bir olay olan bu eserler narteks mozaikleridir. Narteksteki en büyük mozaik kral kapısı üzerinde bulunan ve altıncı asra ait olan bu tablo önemli bir eserdir. Whittemore, bu konuda şunu söylemiştir:

“Ayasofya mozaiklerinin meydana çıkarılması güzel san’atlar tarihinin en mühim hadiselerinden biridir. Fatih’ten beri harthex mozaiklerinin yüzünü kimse görmemişti. Cumhuriyet hükümetinin güzel san’atlara verdiği yüksek ehemmiyet sayesinde ki bugün bu mozaikler meydana çıkarılıyor. Bunun için bütün beynelmilel san’atlar muhipleri Türkiye’ye minnettardır.

Methalin şimal ve cenup kapılarında ki mozaikler 6 ıncı asrı miladide yapılmıştır. İç kapının üstündeki mozaikler 9 uncu asırda yapılmıştır. Allahın oğlunun ayaklarına kapanan imparator 886’den 912’ye kadar Bizans tahtını işgal etmiş olan 6 ıncı Leondur. Bu bize gerek Yunanistan ve gerek Romada bu asırlarda merkezi hükümet san’atlarının iki şehir san’atlarından çok yüksek olduğunu öğretiyor ve şimdiye kadar Yunan güzel san’atları ve mozaikleri hakkındaki fikirleri tamimiyle zirüzeber ediyor.

İşin şayanı şükran ciheti Türkler bu mozaikleri çok iyi muhafaza etmişlerdir. Üzerlerini tahrip etmeksizin kapatmışlardır. İhtimal Türkler bu mozaiklerin üzerlerini kapatmasalardı bugüne kadar bunlar bu kadar iyi muhafaza edilemeyecekti. Biz bunları meydana çıkarmak için ne hâimizi ve ne de kalevi bir madde kullanmadık. Yalnız demirle kazıyarak çıkardık. Bu seneki çalışmamız hakkında bu ay nihayetinde Oxford Üniversitesine raporumu vereceğim. İnşallah gelecek sene mesaimizi ikmal ederiz” (Hakimiyet-i Milliye, 20 İkinci teşrin 1933; Milliyet, 20 Teşrinisani 1933; Vakit, 20 İkinci teşrin 1933).

Profesör, bu aşamanın tamamlanması ile 1933 yılı çalışmalarını tamamlamış olduğu için 1934 yılı yazında tekrar dönmek üzere Amerika’ya gitmiştir.¹⁹ 1934 yılı çalışması ile narteks

¹⁹ Whittemore, 1933 yılı Kasım ayı içinde Ayasofya’da planlanan çalışmalarını bitirdiğinden başka faaliyetler için daha çok imkân bulmuştur. “Ayasofya camiindeki eski mozaiklerin meydana çıkarılması işi ile uğraşan Amerikalı mütehassıs M. Withmeore dün Ayasofya camiinde Bizans sanatı hakkında bir konferans vermiştir. Konferansta güzel sanatlar akademisinin mimarî şubesi talebesi bulunmuşlardır” (Vakit, 17 İkinci teşrin 1933). Ayrıca Londra’ya da kısa süreliğine gitmiştir. Amaç Ayasofya mozaikleri hakkında Londra’da Oxford’da

girişindeki büyük tablonun meydana çıkarılmasından sonra da Ayasofya'nın iç kısımlarındaki mozaikler üzerinde çalışılması planlanmıştır (Milliyet, 20 Teşrinisani 1933). Bu dönemde yapılacak çalışma ile farklı dönemlere ait mozaiklerin bulunması umulmuştur. Çünkü Mimar Fossati'nin çalışması, Ayasofya'nın diğer kısımlarında "Kantakuzen ve Paleolog devirlerine ait mozaiklerin bulunduğu zannını vermiştir. Bu itibarla temizlenme tamamlandıktan sonra Bizans mozaik sanatının tam ve mükemmel bir koleksiyonunun bulunacağı tahmin edilmiştir." Fakat "ana kubbenin sıvalarından çoğu dökülmüş, pek azı kalmış olduğu için orada bulunacak mozaiklerin" sonucunun pek olumlu olmayacağı düşünülmüştür (Gardien, 7 Nisan 1934).

5. MOZAIKLERİN ÇIKARILMASINDA İKİNCİ AŞAMANIN BAŞLAMASI

Ayasofya Cami'nin mozaiklerini meydana çıkarmakla meşgul olan Thomas Whittemore, 1934 yılı yazında başlatacağı çalışmalar için 4 Mayıs'ta İstanbul'a gelmiştir (Hakimiyet-i Milliye, 5 Mayıs 1934; Milliyet, 5 Mayıs 1934). Profesör, bu seferki gelişinde de yanında birkaç uzman usta getirmiştir. 1934 yılı içinde yapılacak çalışma ile narteks'in girişinde bulunan ve Hazreti İsa ile Hazreti Meryem'i tasvir eden mozaığın açığa çıkartılması planlanmıştır. Daha sonra da caminin iç kısmındaki mozaiklerin meydana çıkarılması için çalışılmıştır (Milliyet, 6 Mayıs 1934).

1934 yazın başında başlayan çalışmalara kasım ayının sonlarına doğru ara verilmiştir. Whittemore, İstanbul'dan 22 Kasım akşamı ekspresle Paris'e gidip yaptığı işlerin ilmi etütlerini hazırlamıştır. Whittemore, çalışmaları hakkında gitmeden önce şu beyanını vermiştir:

"Ayasofya mozaiklerindeki çalışma kış geldiği için her yıl olduğu gibi bu yıl da sonraya bırakıldı. Birinci kanunun birinden başlayarak nisana kadar süren havalarda ve karanlık günlerde Ayasofya'da çalışmak hem güç ve hem de rutubetten faydalı olmuyor. Şimdiye kadar olduğu gibi senenin çalışılan ayları nisandan bu ayın sonuna kadardır. Bu geçen sekiz ayda Narteks'in tolozlarının son temizleme ve kurutma işleri bitirilmiştir. Nartekst'i kaplayan mermerler temizlenmiş, birçok yerleri tamir edilmiş, büyük yüksek pencereleri yıkanmış ve birçok kırık camları takılmıştır. Mermerlerin temizlenmesinde asıllarındaki renk ve damarların görünmesine, korunmasına dikkat edilmiştir. Marteks'in içeri girilen kapıların üstündeki sekiz büyük haç şimdi bütün parmaklıklarıyla görünmektedir. İsa'nın Meryem'in Cebrail'in ve İmparator altıncı Leonun mozaik resimleri aylarca süren

basılacak olan eser ile ilgili hazırlıklarla ilgilenmek ve mozaikler hakkında bir konferans vermektir (Hakimiyet-i Milliye, 25 İkinci teşrin 1933; Milliyet, 25 Teşrinisani 1933).

devamlı bir çalışma istemiştir. Şimdi Marteks mermerleri mozaikleri ve mozaikli resimleri ve çiçekli nakışlarıyla ile dünyanın en büyük altın hazinesidir. İlbahar yaz ve son baharda cumadan başka her gün sabah sekizden öğleye kadar ve öğleden sonra birden beşe kadar Ayasofya'nın kible tarafında çalışılmıştır. Çelik raylar üzerinde yürür tekerleklere bindirilmiş teleskop vari sahanlığı ile kibledeki tabakanın tonozlarına ulaşan ikinci çelik iskele ve her yere uzanan ve yürüyen başka bir merdiven daima kullanılmakta idi. Bunlar tonozlara ve duvarlara yetişebiliyor ve sıvıların altında hala mozaik bulunup bulunmadığı yoklanıyordu.

Kible batıdaki vestibülde bulunan mozaik resim nisanda, bu resmin tarifi yapıp basılınca açılmak üzere hazır bulunacaktır” (Hakimiyet-i Milliye, 22 İkinci teşrin 1934; Milliyet, 22 Teşrinisani 1934; Milliyet, 23 Teşrinsani1934).

1935 yılı çalışmalarına başlamak için İstanbul'a gelen Thomas Whittemore, çalışmaları hemen başlatmak için hazırlıklara başlamıştır (Ulus, 5 Mayıs 1936). Whittemore, Cumhuriyet gazetesine verdiği bir demeçte Amerika'da yaptığı ve Türkiye'de yapacağı çalışmalar hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Bir müddetten beri Amerika'da idim. Mensup olduğum enstitüye raporlarımı verdim. Ayasofya hakkındaki kitabımın ikinci cildini bitirdim. Bu tetkikatımın daha ne kadar süreceğini şimdiden bilemiyorum. Ayasofya'da daha pek çok araştırmalarda bulunacağım. Hatta her yerini santim santim yoklayacağım. Buranın müze oluşu Amerika ve Avrupa'da çok büyük bir alaka uyandırmıştır. Mayısın birinden itibaren tekrar faaliyete başlayacağım” (Cumhuriyet, 15 Nisan 1935).

1935 yılındaki yeni devre çalışmaları için önemli oranda hazırlık yapan Whittemore'un çalışmaları ile “Türkün koruyuculuğu ve devamlı onarmaları ile bugüne kadar ayakta duran ve bürosundaki topluluk ile bir Bizans ve Türk sanat baş eseri olan bu müze gittikçe önem kazanacağı” ifadeleri basında vurgulanmıştır (Ulus, 13 Ağustos 1935).

1935 yılı Nisan ayında Ayasofya Müzesinin son cemaat yeri tamirata alınmıştır. Whittemore, müzenin birinci katında etrafını bezlerle çevirmek suretiyle yaptığı hücre şeklindeki alanda çalışmalarını yürütmüştür (Cumhuriyet, 26 Nisan 1935). Bu çalışmasının sonucunda narteks kısmında kapı üstünde meydana çıkardığı büyük mozaiği temizleyerek, halkın ziyaretine açmaya çalışmıştır (Cumhuriyet, 31 Mayıs 1935). Ayasofya'nın batı vestibüldeki (antre) büyük mozaik 1 Haziran 1935 tarihinde açılarak gazetecilere gösterilmiştir. Bu mozağin, kendi sınıfının bütün dünyadaki en güzel örneklerinden biri olduğu vurgulanmıştır. Açılışa

kültür müdürleri, gazeteciler bulunmuştur. Amerikalı uzman, mozaik hakkında bilgilendirme yapmıştır.²⁰

1935 Yılı Temmuz ayı içerisinde Bizans Enstitüsü *asbakanı Emerson ve sekreter Gano Whittemore* ile birlikte Ayasofya’da üç gün çalıştıktan sonra tekrar Paris’e gitmişlerdir (Cumhuriyet, 30 Temmuz 1935).

1935 yılı Eylül ayına kadar yapılan çalışmalarla cümle kapısı üzerinde Hz. İsa’nın bir tasviri ve onun önünde yatan Azrail’le iki tane genç kadın tasviri bulunan bir tablo daha meydana çıkarılmıştır. Eylül ayı ile birlikte mihrap kubbesi ve galeriler üzerinde çalışmaya başlanmıştır. Burada çalışabilmek için *gayet sanatkarane* yapılmış büyük bir iskele kurulmuştur. Bu iskele sayesinde mihrap kubbesi ve duvarlar üzerinde çalışmak kolaylaşmıştır. Bu iskele üzerindeki çalışmanın tahminen üç yıl süreceği öngörülmüştür. Müzenin farklı noktalarında altı tane daha iskele vardı (Cumhuriyet, 4 Eylül 1935).

Whittemore, Ayasofya’da meydana çıkardığı mozaiklerle ilgili hazırladığı kitap için İngiltere’ye gitmiştir. 4 Kasım’da Londra’dan İstanbul’a dönmüştür. Ayasofya’daki çalışmalarına devam edeceğini, hazırladığı kitabının yakında yayınlanacağını belirtmiştir (Cumhuriyet, 5 İkinciteşrin 1935). Whittemore ve ekibi 1935 Eylül ayından sonra yaptığı çalışmalarla Ayasofya’da yeni mozaikler bulmuştur. Ayasofya’da mihrapta Hz. İsa’nın mozaikle yapılmış bir resmi ile Bizans İmparatorlarının çeşitli resimleri meydana çıkarılmıştır. 1935 yılı çalışmaları da Kasım ayı ortalarında bitirilmiştir (Cumhuriyet, 8 İkinciteşrin 1935). Whittemore, Amerika’da Cambridge şehrinde bulunan Harvard Üniversitesi’ndeki görevinden dolayı 1936 yılı Ocak ve şubat aylarında orada olacak şekilde İstanbul’dan ayrılmıştır (Cumhuriyet, 14 İkinciteşrin 1935).

Yunus Nadi, Cumhuriyet gazetesindeki yazısında Thomas Whittemore tarafından yapılan çalışmalar ile ilgili olarak hem takdir hem de bu çalışmaların Türkler tarafından daha önce yapılmamış olmasından dolayı hayıflanma duygularını dile getirmiştir.

“Ayasofya’nın mozaiklerini temizleyip belirtmekte olan Amerikalı profesör bu yıl tekrar çalışmağa geldi sanıyoruz. Adamın âşikça bir çalışma ile göz nuru dökerek ve her birinin üzerine titreyerek ortaya çıkarmakta olduğu eserler çok yüksek değerdedir. Biz onun

²⁰ “Resim son cemaat yerine girilen Jüstinyenin tunç kapıları üstündeki aynayı doldurmuştur. Resim yaklaşık beş metre eninde ve üç metre yüksekliğindedir. Bu mozaik bütün dünyanın en büyük resimlerinden biridir. Resim kompozisyon itibarı ile şöyledir: Orta grupta taht üzerinde Meryem Ana ile oğlunu gösteriyor. Meryem Ananın her iki tarafında çemberler içinde adı sanı yazılıdır. Meryem’in solunda ayakta duran büyük Konstantin olup ona İstanbul’un bir resmini vermektedir. Bu resimde Meryeme Ayasofya’nın resmini verdiğini gösteriyor. Tablonun fonu altın mozaik olup resimlere de çok zengin kumaşlar giydirilmiştir. Bu mozaik onuncu asrın bir harikasıdır” (Cumhuriyet, 2 Haziran 1935; Ulus, 2 Haziran 1935).

kotardığı işlere bile onlara yakışan bir önemle ilgi göstermiyoruz. Halbuki o işlerin hepsini ulusal bir anlayışla hep biz yapacak, eğer bu işin bilgini yalnız bu Amerikalı profesörse onu arayıp bularak bin rica ve minnetle biz buraya getirecektik” (Nadi, 5 Temmuz 1935).

1936 yılı çalışmaları ise Nisan ayından itibaren başlamıştır. Whittemore'nin iki uzman yardımcısı İstanbul'a gelerek Ayasofya Müzesinde çalışmaya başlamışlardır. Yardımcı uzmanlar, 1936 yılı içerisinde ortaya çıkarılacak olan mozaiklerin yerlerini tespit etmeye çalışmıştır. Bu tespit işi 15-20 gün kadar sürmüştür. Pro Whittemore 4 Mayıs'ta İstanbul'a gelerek mozaiklerin meydana çıkarılması işine başlamıştır. Amerikalı Profesör, Müzeler Umum Müdürü Aziz Beyle 1936 yılı içinde yapılacak çalışma etrafında görüşmüştür. Kendisi ile görüşen Cumhuriyet gazetesi muhabirine de: “Amerika'dan dün geldim. Hafriyata iki üç gün içinde başlayacağım. Geçen seneki çalışmanın birçoğu iskele kurdurmak ve iş yapabilmek için bazı tedbirler almakla geçti. Fakat bu yıl yapılacak hiçbir ihzarat yoktur. Doğrudan doğruya çalışmağa başlayacağım. Mesaim teşrinievvel nihayetine kadar devam edecektir” demiştir (Cumhuriyet, 5 Mayıs 1936).

Whittemore, Ayasofya içindeki başlattığı çalışmalarında mihrap üzerindeki sıvalar altında olan Hz. İsa'nın mozaiklerle yapılmış resmini meydana çıkarmaya çalışmıştır. Ancak bu resmin tamamen ortaya çıkarılması en az bir iki hafta içinde mümkün olmuştur (Cumhuriyet, 23 Mayıs 1936).

1936 yılı içerisinde de Ayasofya'da bulunan mozaikleri ortaya çıkarma çalışmalarına katkıda bulunması için dışardan uzman isimlerin Türkiye'ye gelmesi uygulaması devam etmiştir. Paris Asarı Atika Enstitüsü azasından ve Beyaz Ruslardan M. Boris Erustof'un 15 gün için Türkiye'ye gelmesine izin verilmiştir. Konu ile ilgili olarak gerekli olan izin İçişleri Bakanlığının 27 Temmuz 1936 tarih 30 Temmuz 1936 tarihli kararı ile onanmıştır (BCA, 30.18.1.2./67.65.16; Cumhuriyet, 16 Nisan 1936).

Thomas Whittemore, 1936 yılı çalışmalarını Aralık ayı sonuna kadar bitirmiştir (Ulus, 21 İlkteşrin 1936). Whittemore, genelde çalışmalarını dönemsel olarak bitirme aşamasına yaklaştığında ziyafet vermiştir.²¹

²¹ 20 Ekim 1936 tarihinde İstanbul Valisi Muhiddin Üstündağ şerefine Pera Palas otelinde bir ziyafet tertip etmiştir. Ziyafete, Amerika elçisi ve elçilik müsteşarı, İstanbul Milletvekili Halil Bey ile Müzeler Umum Müdürü Aziz Beyler katılmıştır. (Cumhuriyet, 21 Birinci teşrin 1936); Bu tür yemekler diğer yıllarda da tekrarlanmıştır. “Ayasofya'daki mozaikleri meydana çıkaran Amerika profesörü B. Whittemore dün Yeniköy'de

Profesör Whittemore, 1937 yılı çalışmalarını başlatmak için Yunanistan'daki incelemelerini bitirdikten sonra İstanbul'a gelmiştir. Aralık ayına kadar devam ettirilecek çalışmalarda önemli sonuçlar elde edileceği ümit edilmiştir (Cumhuriyet, 19 Mayıs 1937; Cumhuriyet, 27 Mayıs 1937; Cumhuriyet, 4 Haziran 1937). Müzeler Umum Müdürü Aziz Bey, Cumhuriyet gazetesine mozaikler konusunda yapılan çalışmalar için şunları söylemiştir:

“Whittemore tarafından meydana çıkarılan mozaiklerin Bizans tarihi ve san'atı bakımından pek mühim olduğunu söylemeye hacet yoktur. Şimdiye kadar bulunup temizlenen panolar; ikisi aşağıda, ikisi yukarıda ve biri de mihrap üzerindeki kubbede olmak üzere beş tanedir. Fakat bu son üç panonun tahkim ve takviye ameliesi bitmiş sayılmaz. Kendisi kış münasebeti ile mesaisine fasıla vererek memleketine gitmiştir. Bir ay sonra tekrar İstanbul'a gelecek ve işine devam edecektir. Binanın şu veya burasında mozaik bulunduğunu katiyetle söylemek hatalıdır. Bu hususta, Whittemore idaremize danışarak şüpheli görülen yerlerde mevzii sondajlar yapmaktadır. Ancak emin olabiliriz ki büyük bir sabır ve dikkat isteyen bu iş cidden muktedir ve salahiyetli değerlerle yapılmaktadır” (Kandemir, 19 Haziran 1937).

Thomas Whittemore, yardımcıları ile birlikte 1937 yılında mihrabın altın kubbesinin temizlenmesi ve sağlamlaştırılması için çalışmıştır. Ayrıca mihrap duvarlarını döşmeden kubbeye kadar örten ve mozaik nakışlarla süslü olan kıymetli mermerleri temizlemek ve korumak için mihraptaki büyük iskeleye ilaveler yapılmıştır. Profesör, mozaiklerini ilkbaharda halka açılabilmesi için 1937 yılının çalışmasını Aralık ayının son haftasına kadar devam edecek şekilde planlamıştır (Cumhuriyet, 21 Ağustos 1937).

1937 yılı içinde Ayasofya Müzesinin iç ve dışı ile içindeki mozaikler İpek-Film tarafından filme alınmıştır. Yine aynı yıl içinde Whittemore, ikinci olarak düzenlenen Türk Tarih Kurultayının 25 Eylül 1937 tarihli son oturumunda Ayasofya mozaikleri hakkında sunduğu tebliği ile o güne kadar elde edilen sonuçlar ve mozaikler hakkında bilgi vermiştir (Cumhuriyet, 26 Eylül 1937; Cumhuriyet, 21 Ağustos 1937; <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/ayasofya-camiindeki-mozayikler/>).

Profesör Whittemore, Ayasofya Müzesindeki 1938 yılı çalışmalarını mayıs ayında başlamıştır (Akşam, 21 Mayıs 1938). Bu kez, mihrabın yarım kubbesi altına denk gelen mozaiklerin temizlenmesi hedeflenmiştir. 1938 yılı içinde yapılacak olan çalışmaların da ekim ayının sonlarına kadar devam ettirilmesi tasarlanmıştır (Cumhuriyet, 5 Haziran 1938). Yapılan

Vali B. Lutfi Kırdar'ın şerefine bir ziyafet vermiş ve bu ziyafette B. Hüseyin Cahid Yalçın, Müzeler Umum Müdür B. Aziz ve muavini B. Arif Müfit ile Amerika konsolosu ve ikinci konsolos ve ateşekomersiyali bulunmuştur” Bkz. (Akşam, 11 Teşrinievvel 1939).

planlama sonucunda 1938 yılı yaz çalışmaları yaklaşık yedi aylık bir sürenin sonunda kasım ayının ilk haftasında bitirilmiştir. Bu süre içerisinde Whittemore, ekibi ile birlikte güney galerideki imparator portreleri üzerinde çalışmış ve bu mozaik levhaları 1939 yılı baharında sergilenmesi için hazırlamıştır. Aynı zamanda mihraptaki büyük mozaiklerde işlenmiş olduğundan ilkbaharda büyük iskelenin indirilmesine karar verilmiştir. Profesör, bu çalışmaların yanında üç aylık yoğun bir çalışma ile vestibüldeki Konstantin ve Justinianus'ı gösteren büyük mozağin tabii boyda ve renkli kopyalarını yaptırmak suretiyle bunların 1939 New York uluslararası sergisinde Türk pavyonunda sergilenmesi için hazırlamıştır. Galerideki imparator portrelerinin de renkli kopyaları yapılmıştır. Bunlar da Türk pavyonunda teşhir edilecektir. Profesör Whittemore'un kendisi de New York'a gidip bu mozaik kopyalarının Ayasofya'daki *tesiri yapabilecek bir mesafe ve yüksekliğe asılmalarını* sağlamaya çalışacağı haberi gazetelerde yazılmıştır (Akşam, 10 Teşrinisani 1938).²²

Çalıştığı son üç yıl içerisinde Ayasofya Müzesinin kubbe duvarlarındaki eski Bizans mozaiklerini meydana çıkarmaya çalışan Whittemore, 1939 Mayıs ayında yeni araştırmalar yapmak üzere üç yardımcı uzmandan oluşan heyetiyle birlikte İstanbul'a gelmiştir. Profesör, Müzeler Umum Müdürlüğüne başvurarak işe başlayacağını bildirmiştir. Müzeler idaresi kendisi ile beraber çalışacak olan komiseri belirlemiştir (Tan, 6 Mayıs 1939; Vakit, 28 Mayıs 1940). Çalışmalarına başlayan heyet, 1939 yılının sonlarına kadar sürdüreceği çalışmaları ile Hz. Meryem ile çocuğunu bir arada gösteren tasviri, yani *Meryem ve oğlu* mozağini meydana çıkarabilecek şekilde planlama yapmıştır (Cumhuriyet, 12 Haziran 1939; Vakit, 12 Haziran 1939).

Müzeler idaresi ve Whittemore, bazı mozaiklerde görülen çatlakları ve tehlike oluşturan durumları tamir ederek ortaya çıkabilecek daha büyük zararların önüne geçmeye karar vermiştir. Tamirat için Londra'daki Bizans Enstitüsü'nden ihtiyaç duyulan bazı malzemenin getirilmesi gerekmiştir. Yapılan görüşmeler olumlu sonuç vermiş ve malzemenin Türkiye'ye gümrüksüz olarak getirilmesi sağlanmıştır (Cumhuriyet, 7 Temmuz 1939). Bu çalışma sayesinde mozaikler zarar görmeyecek şekilde ve çok itinalı olarak sağlamlaştırılmıştır.

²² Whittemore, Türkiye'deki çalışmalarının yanında 1938 yılının son aylarında yaklaşık bir ay süresince Mısır'da Kızıldeniz'deki Sen Antoni Kipti Manastırı'nda da çalışmıştır. Bu manastırdaki resimlerin İstanbul'daki Ayasofya'da bulunan Bizans sanatkarlarının eserleri ile yakından ilişkisi vardı. Thomas Whittemore, Mısır'dan Türkiye'ye geldiğinde özellikle Ankara'ya uğrayıp Atatürk'ün Etnografya Müzesi'ndeki katafalkına Amerika Bizans Enstitüsü adına saygısını göstermek için bir çelenk koymuştur. Ertesi günde Amerika'ya gitmek üzere Türkiye'den ayrılmıştır (Akşam, 29 Teşrinisani 1938).

Ayrıca Ayasofya Müzesi'nin mihrap üzerine denk gelip kubbe altına rastlayan on beş *tulundaki* mozaik tamamıyla meydana çıkarılmıştır. Müzenin diğer duvarlarındaki mozaikleri de çıkarmaya çalışan Whittemore, konu ile ilgili olarak ilkbaharda tekrar İstanbul'a dönecek şekilde Amerika'ya gitmiştir (Vakit, 7 Temmuz 1939; Vakit, 15 İkinciteşrin 1939).

1939 yılında Ayasofya Müzesinde, Bizans döneminden kalma önemli mozaikleri gün yüzüne çıkardıktan sonra Amerika'ya dönen Profesör Whittemore, yeni araştırmalar yapmak için üç uzmandan oluşan yardımcı heyetiyle birlikte 1940 Mayıs'ında tekrar İstanbul'a gelmiştir (Vakit, 28 Mayıs 1940). 1940 yılındaki çalışmalarını Ayasofya'nın kuzey tarafındaki ayna duvarı üzerinde yoğunlaştırmıştır. Önceki yıllarda yapılan çalışmalar neticesinde mihrabın üstünde ve yanında önemli mozaik resimler bulunmuştu. 1940 yılında da kuzey duvarının üzerinde ilim dünyasına önemli bir müjde olarak sunulabilecek iki önemli mozaik resmin ipuçları elde edilmiştir. Whittemore, Vatan gazetesine yaptığı açıklamada:

“Şimal cihetindeki duvarda çalışıyoruz İki asma iskele kurduk. Burada tabii büyüklükte iki insan resmi çıkacağını umuyoruz. İşimiz mevsim sonuna kadar devam edecek ve bu resimler ortaya çıkacaktır. İşe 1938 de başladık. Daha beş, altı sene çalışacağız. Mesaimiz Maarif Vekaletinin, Müzeler Umum müdürlüğünün ve İstanbul müze idaresinin kontrolü altında devam etmektedir (Vatan, 18 Ağustos 1940).

Thomas Whittemore'un Ayasofya'daki çalışmaları İkinci Dünya Savaşının olumsuz şartlarına rağmen sekteye uğrasa da devam etmiştir.²³ Whittemore'un azimli çalışması ve kararlı duruşu ile başlattığı bu süreç 1950 yılında ölmesinden sonra da devam ettirilmiştir. 1950 yılının ilkbaharında ve aynı yılın yazında Bizans Enstitüsü Başkanı olan ve Harvard Üniversitesi, Bizans Tarihi Profesörü Robert P. Blake Ayasofya'da yürütülen çalışmaları üstlenmiştir (İkinci, 2014, s. 113). Gösterilen gayretler sonunda Ayasofya'nın Bizans dönemine ait tarihi mozaikleri, “mütehassıs bit heyetin yirmi sene devam eden mütemadi gayretle temizlenerek, muvaffakiyetle restore edilmiştir” (Boyer, 13 Temmuz 1952).

6. AYASOFYA MOZAIKLERİNİN ORTAYA ÇIKARTILMASININ YURTDIŞINDAKİ YANSIMALARI

Ayasofya Camisi'ndeki eski mozaiklerin yeniden ortaya çıkarılması çalışmalarının başlaması Batıda ilgi uyandırmıştır. Yapılan yayınlarda yapılan çalışmaya Türk devlet adamlarının katkı ve desteği övgüyle dile getirilmiştir. Times gazetesi “Mr. Wittenore'un (Whittemore)

²³ İkinci Dünya Savaşından sonra 1946 yılında Türkiye'nin Washington Büyük Elçisi Münir Ertegün'ün cenazesini getiren Missouri Zırhlısı ile gelen heyete Whittemore Ayasofya'daki çalışmalar ve mozaikler hakkında geniş bir bilgilendirme toplantısı yapmıştır (Cumhuriyet, 7 Nisan 1946; Cumhuriyet, 8 Nisan 1946).

çalışırken Türkiye alimlerinin ve idare adamlarının daimî himayesine mazhar olduğunu... Asri bir devlet tesisi eden Gezi MUSTAFA KEMAL, ameliyatı derin bir alaka takip ettiğini” (Hakimiyet-i Milliye 11 Birinci kânun 1933) yazmıştır. Türkiye’yi çeşitli vesilelerle ziyarete gelen Batılı devlet ve ilim adamları ile sanatkârlar da Ayasofya’yı ziyaret ederek yapılan çalışmaları yerinde görmüştür (Milliyet, 18 Şubat 1932; Cumhuriyet, 28 Mayıs 1936).

Mozaiklerin ortaya çıkarılması özellikle Yunanistan’da büyük heyecan ve takdir uyandırmıştır. İkinci Dünya Savaşında Atina ve Selanik üniversiteleri profesörleri başta olmak üzere ilmi cemiyetler, Selanik’teki Ayasofya kilisesinin²⁴ bombardıman edilmesini protesto ederken “gerek Osmanlı İmparatorluğu rejiminde gerek Atatürk’ün ve İnönü’nün cumhuriyetçi rejimlerinde Türk topraklarında bulunan Bizans kiliselerinde bulunan mozaiklerin muhafaza etmek hususunda gösterilen alakayı teberrüz” etmişlerdir. Aynı kesimler “Türklerin hristiyan olmadıkları halde sırf yüksek bir medeniyete sahip olmaları dolayısıyla tarihi eserlere hürmet ettiklerini kaydederek yeni Roma barbarların hristiyan olmalarına rağmen bu hasleti göstermediklerini” dile getirmişlerdir (Ulus, 13 Şubat 1941).

Yunanlılarda mozaiklerin ortaya çıkarılmasına yönelik yapılan faaliyetten beklentiler yüksek olup, bu çalışmanın ummadık sonuçlar doğuracağı düşüncesi hâkimdir. Atina Üniversitesinde Bizans sanayisi hakkında dersler verip aynı zamanda Atina’daki Bizans sanayisine mahsus dünyanın tek müzesi olan Bizans Müzesi Müdürü M. Sotiriu’nun söylemleri bu beklentiye ortaya koymuştur. Milliyet gazetesinde çıkan Sotiriu’un, *Dimokratiyas* gazetesindeki beyanını bunu açık bir şekilde göstermiştir. M. Sotiriu:

“İstanbul şehri Bizans sanatının büyük bir müzesidir ve asarı atıkası sayılmayacak derecede çoktur. Kariye camii ve Ayasofya’nın mozayiklerinin meydana konulması Türkiye hükümetinin ne kadar geniş fikirli olduğunu ispat eden delillerdendir. Türkiye’de birçok bizantinolog vardır ve bu alimler Bizans Enstitüsü müdürü Profesör Whitemore’un gösterdiği gayret sayesinde Ayasofya eski şaşasını yavaş yavaş yeniden keşbediyor. Bu işlerde Profesör Whitemore’un ihtisası vardır. Kemali iftiharla diyebilirim ki büyük heves ve gayretle çalışıyor. Bu eski mozayiklere eski güzelliklerini iade edeceğini vadediyor ve bu vadine inanırım. Profesörün mesaisinden ummadığımız şeyler meydana çıkacak ve bütün dünyanın alimleri kendisine minnettar olacaklardır.

²⁴ Kentin Türkler tarafından on beşinci yüzyılda alınmasıyla camiye dönüştürülmüştür. Fakat 1911 yılında Yunanistan tarafından yapı tekrar kiliseye döndürülmüş ve eski Osmanlı cami eklemeleri de yıkılmıştır. Bkz. (Şahin, 2014, s. 35).

Böyle bir eseri M, Whittmore gibi bir mütehasşısı tevdi ettiğinden dolayı Türkiye hükümetini tebrik etmemek elde değildir” (Milliyet, 1 Ağustos 1933) demiştir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin mozaiklerin ortaya çıkarılmasına yönelik aldığı karar ilim ve sanat dünyasına önemli bir katkı olarak değerlendirilmiştir. Ulus gazetesinin 13 Haziran 1935 tarihli sayısında Amerika’da yayın yapan Taymis gazetesinde Ayasofya mozaikleri hakkında yayınlanan *Ayasofyanın yeni hazineleri* başlıklı yazısından yapılan alıntılar bunu göstermektedir:

“Türk bilginleri bütün varları ile Bay Vittemor’la ve çalışma arkadaşları ile elbirliği etmişler ve burasını vakti ile cami iken tanıyanların bugün şaşırtacak değıştirmelerin yapılmasına izin vermişlerdir. Bu değışmelerin Ayasofya’ya eskisinden çok ileri bir güzellik verdiğinde şüphe yoktur. Vaktiyle kibleye doğru yapıldığı için Ayasofya’yı çarpık gibi gösteren büyük halılar kaldırılmıştır. Şimdi beyaz mermer döşemeler meydana çıktığı için çok güzel görünmektedir. Dokuz kapıda bulunan büyük perdelerle çepe çevre asılmış büyük levhaların kaldırılması da yapının içini haylıdan haylıya aydınlatmıştır.

Eskiden Türkler Hristiyan eserlerine ne kadar zarar vermiş olurlarsa olsunlar -ki latin haçlılarının verdikleri zarar yanında bunlar pek gölgede kalır- bugün Türk hükümeti, güttüğü liberal siyasa ile dünyadaki bütün soysal insanların minnetini kazanmış bulunuyor. Türk hükümetine ve Bay Vittemor’a ilim ve sanat birçok şeyler borçludur” (Ulus, 13 Haziran 1935).

Ayrıca Ayasofya mozaiklerinin ortaya çıkarılması için yapılan bu çalışma Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye’de başlatılan Batı değerlerini benimsetme harekâtının başarısı olarak değerlendirilmiştir. Cumhuriyet gazetesinde İngiltere’nin bilinen deniz subaylarından olup İstanbul’u ziyaret eden Vis Amiral C. N. Osborne *Türkiye’deki garplılaşmak hareketi* başlığı ile *Great Britain and East* dergisinde yayınladığı makaleden yapılan alıntı bu görüşleri destekler özelliindedir:

“...İstanbul’a geldiğim zaman şehri Altın boynuz denilen limandan seyrettim. Umumi Harbide kumandan Nassuthy’un idaresindeki denizaltı gemisinin dehşet ve hasar saçtığı bu limandan İstanbul çok asude gözüküyordu. Camilerin kubbeleri ve minareleri Allah’ın her şeyin fevkinde bulunduğunu ilan ediyordu. Fakat bunları yakından muayene ve seyrettiğim zaman başka bir vaziyet buldum. Ayasofya bir müzeden başka bir şey değıl. Halk şapka giymiş. Kadınlar Avrupalı kıyafetinde olup erkekler arasında serbestçe geziyorlar. Gördüğüm bütün bu şeyler Kamâl Atatürk’ün halka bahşettiğı garb kültürünün umumiyetle takdir edildiğini teyit ediyordu...” (Cumhuriyet, 24 Mayıs 1937).

7. AYASOFYA'DA YAPILAN ÇALIŞMALARIN TÜRKİYE'DEKİ YANSIMALARI

Türkiye kamuoyunda Ayasofya Camisi'ndeki mozaiklerin ortaya çıkartılmasına gösterilen tepki dönemin iç siyasi dengelerinin bir yansıması olarak eleştirilmeden desteklenmiştir. Bu konudaki tepki daha çok mozaiklerinin üstünün kapatılması ile zarar verildiği yönündeki görüşlere olmuştur. Ayasofya'nın camiye çevrildiğinde mozaiklerin üstünün kapatılmasıyla zarar verilmediği, tam aksine muhafaza edildiği savunulmuştur. Ayasofya'nın iç kısmındaki süslerin en önemlisi duvarları kaplayan mozaiklerdir. Bunların da büyük bir kısmı, bina cami olduktan sonra, bezle kapatılmış, üzerine de badana sürülmüştür. Mozaiklerin ortaya çıkarılma çalışması ile “kapalı olan bütün mozayikler meydana çıktığı vakit, Türklerin bu binayı cami yapmakla ona hakaret ettikleri ve mozayikleri kapamakla onları tahrip ettikleri efsanesi de nihayet bulacaktır.” Çünkü Fatih Sultan Mehmet, Ayasofya'yı cami yapmakla muhafaza açısından en uygun olanı yapmıştır. Ayasofya gibi büyük bir abide ancak devlet bütçesi ile muhafaza edilebilirdi. Aynı durum mozaikler içinde de geçerlidir. Mozaiklerin kapatılması ile o dönemdeki *mutaassıpların* elinden kurtarılmıştır. Az bir *himmitle* mozaiklerin ortaya çıkarılması da Fatih'in aslında ne kadar uzak görüşlü olduğunun göstergesidir (G.A., 27 Kanunuevvel 1933).²⁵

Aynı yöndeki görüşler TBMM Millî Eğitim Bakanlığı bütçe görüşmelerinde de dile getirilmiştir. Trabzon Milletvekili Mitat Aydın, Ayasofya'yı ayakta tutanların Türkler olduğunu savunmuştur. Mitat Bey, Ayasofya mozaiklerine yönelik yapılan çalışmanın gazetelerde verilmiş tarzına tepki göstermiştir:

“Ayasofya'ya gittim Üç dört yüz metroluk müzayik içinde 40-50 metro murabbai kadar bir yer sıvanmıştır, çiçeklerle kaplanmıştır. Esbabı mucibesi şudur: Açık konuşalım arkadaşlar. Biz Ayasofya'yı aldığımız zaman Latinler tarafından tahrip edilmiş, kapısı, penceresi aşırılmış harap bir halde idi. Türkler gelmişler, yıkılmak üzere bulunan bu eseri ayak üzerine koymuşlardır. Bugün Ayasofya ayakta ise bu, Türk mühendislerin yaptığı kuvvetli mesnetlerle ayakta durmaktadır. (Bravo sesleri; alkışlar) Bunlar arasında yine Türkler dinleri arasında büyük fark olduğu halde hristiyanlıkta resim kalsın mı, kalmasın mı dendiği bir zamanda, Türkler gelmişler, kendi dinlerine muhalif olduğu halde birer

²⁵ Türklerin tarihte medeniyet eserlerini yıkan değil muhafaza eden bir millet olduğunu savunan yazılar için bkz. (Konyalı, 6 Nisan 1939; Takvimci, 17 Şubat 1941).

perde ile iktifa etmişler ve eserleri olduğu gibi muhafaza etmişlerdir. Resimleri bozmamışlar, tahrip etmemişler, bilakis daha büyük kuvvetle muhafaza etmişlerdir.”

Mitat Bey, mozaiklerin üstünün sıva ile kapatılmasının Sultan Abdülmecid zamanında İtalya'dan getirilen Mimar Fossati tarafından Ayasofya tamiri yapılırken gerçekleştirildiğini, bu olayın “milli eserler üzerine bir bulut gibi konulmasına gönlü razı olmadığını” ve bu yanlış düşüncenin uyanmasında gazetelerle, müze idaresinin suçlu olduğunu savunmuştur (TBMM Zabıt Ceridesi, 26.V. 1936, s. 241; Ulus, 27 Mayıs 1936).

Ayasofya'daki mozaiklerin ortaya çıkartılması, Türkiye turizmine faydası olacağı düşüncesiyle de desteklenmiştir. İstanbul Valisi Muhiddin Üstündağ bu konudaki beklentisini şu şekilde ortaya koymuştur:

“Dışardan seyyah getirme işinde ilk hedefimiz yakın şark memleketleri; bilhassa Balkan memleketleri ve nihayet Çekoslovakya'dır. Tuna yolu yavaş yavaş güzel bir seyahat yolu halini alıyor. Yazın uzun müddet şimendifer seyahati yapılamıyor, biz de bunları düşünerek propagandamızı bu memleketlerde teksif ediyoruz. Şehrimizde son zamanlarda meydana çıkarılan eski eserlerden ve Ayasofya'nın müze halini alarak mozaiklerin meydana çıkarılmasından da bütün dünya seyyahları için ümide düşmekte bir hata tasavvur edilemez” (Cumhuriyet, 2 Ağustos 1936).

Kısaca mozaikler konusunda yapılan çalışma Türkiye iç kamuoyu tarafından cılız birkaç eleştiri dışında (Nadi, 14 Teşrinisani 1932; Nadi, 21 Teşrinisani 1932; Cumhuriyet, 14 Teşrinisani 1932) *bir güzel daha tesettürden kurtuldu!* anlayışı ile desteklenmiş, olumlu karşılanmıştır (T.İ., 27 Ağustos 1940).

SONUÇ

Dünyanın en büyük mabedi olarak planlanan Ayasofya çok uzun bir süre Konstantinopolis Ortodoksluk patriğinin merkezi olup, Bizans Devleti'nde taç giyme gibi imparatorluk törenlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu yapı, mimari özellikleri kadar iç kısım duvarlarını süsleyen mozaikler açısından da sanatsal olarak önemli bir yere sahiptir. 916 yıl boyunca kilise olarak hizmet veren Ayasofya İstanbul'un fethi ile 482 yıl süresince cami olarak hizmet vereceği dönemi başlamıştır. Ayasofya'da İslam inancı doğrultusunda yapılan düzenlemeler kapsamında sanat değeri yüksek olan mozaikler, zarar verilmeden üstü kapatılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan yenilenme hareketi ile birlikte Ayasofya için de 1930 yılı camiden müzeye dönüşümün ilk aşamasını oluşturan gelişmeler yaşanmıştır. Camiye yönelik olarak Bizans kültürünün etkilerini ön plana çıkartacak yeni bir bakış açısı hâkim olmuştur. Bunun

etkisi ile Ayasofya Cami'sindeki Bizans dönemine ait mozaiklerin tekrar gün yüzüne çıkarılması süreci başlatılmıştır. Amerika'da bulunan Bizans Enstitüsü (The Byzantine Institute of America) adlı kurumun başvurusu olumlu karşılanmış, Enstitü kurucusu ve müdürü olan Thomas Whittemore'a bu çalışma için izin verilmiştir. Whittemore, başkanlığında çalışacak uzman isimlerden oluşan heyet hazırlıklarını tamamladıktan sonra 6 Mart 1932 tarihinde çalışmalarına başlamıştır. Planlama her dönem yazın başında başlayıp kışa yakın bir tarihte sonlandırılacak şekilde yapılmıştır. Çalışma Ayasofya'daki mozaiklere zarar vermeyecek şekilde gayet dikkat ve itina ile yapıldığı için uzun soluklu olmuştur. Mozaikleri ortaya çıkarma faaliyetleri II. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerine rağmen devam ettirilmiştir.

Ayasofya'daki Bizans dönemine ait mozaiklerin ortaya çıkartılmasında elde edilen sonuçlar dünya kamuoyuna, Profesör Thomas Whittemore tarafından Türk Tarih Kurultayı gibi bilimsel platformlarda sunulan tebliğler, mozaik filmlerinin çekilmesi, New York Uluslararası Sergisinde mozaik kopyalarının sergilenmesi gibi faaliyetlerle aktarılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devletinin mozaiklerin ortaya çıkarılmasına yönelik aldığı karar, Batıda büyük ilgi uyandırmış, uluslararası ilim ve sanat dünyasına önemli bir katkı olarak değerlendirilmiş, desteklenmiştir. Türkiye iç kamuoyunda ise yapılan çalışma hâkim olan siyasi havanın etkisi ile eleştirilmemiş, desteklenmiştir. Çalışmanın, Türklerin medeniyet yikan değil, yapan ve muhafaza eden anlayışına destek vereceği savunulmuştur.

KAYNAKÇA

- A, G. (27 Kanunuevvel 1933). Ayasofyanın tarihi. *Milliyet*.
- Akşam* (10 Teşrinisani 1938-11 Teşrinievvel 1939).
- BCA, Fon No: 30.18.1.2, Kutu No: 20, Dosya No: 37, Sıra No: 18.
- Boyar, A. S. (13 Temmuz 1952). Akropolis gazetesinin hezeyanları karşısında. *Vatan*.
- Cumhuriyet* (20 Teşrinisani 1931-8 Nisan 1946).
- Eyice, S. (1951). *Ayasofya mozaikleri ve Thomas Whittemore*. Türkiye TURİNG ve Otomobil Kurumu.
- Eyice, S. (1996). Fossati, Gaspare Trajano, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13, s. 170-173.
- Gardyen, M. (7 Nisan 1934). Ayasofyanın Mozaikleri. *Hakimiyet-i Milliye*.

Hakimiyet-i Milliye (11 Birinci kânun 1933- 22 İkinci teşrin 1934).

Hikmet, N. (22 Eylül 1941). Fener yangını. *Vatan*.

<http://arsivmerkezi.boun.edu.tr/collections/aziz-ogan.php> adresinden 03.05.2022 tarihinde alınmıştır.

https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Whittemore#cite_note-6 adresinden 07.05.2022 tarihinde alınmıştır.

<https://www.arslojikh Haber.com/haber-narteks-narhex-23442/> adresinden 01.05.2022 tarihinde alınmıştır.

İ, T. (27 Ağustos 1940). Yeni Cami karşısında. *Ulus*.

İkinci, A. (2014). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayasofya*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

Kandemir. (19 Haziran 1937). Ayasofya müzesi tanzimi ilerliyor. *Cumhuriyet*.

Konyalı, İ. H. (6 Nisan 1939). Askeri müze yıkılıyor mu? *Tan*.

Kurt, S. (Ağustos 2019). Aziz Ogan ve Yabancı Bizantologların yazışmaları ışığında İstanbul'da Bizans mirası tartışmaları. *Toplumsal Tarih*, (308), 62-69.

Milliyet (18 Teşrinisani 1931-23 Teşrinisani 1934).

Nadi, Y. (14 Teşrinisani 1932). Ayasofya'nın mozayıkları: ilmi hürmet lâzımdır! *Cumhuriyet*.

Nadi, Y. (21 Teşrinisani 1932). Lâf anlayan beri gelsin! *Cumhuriyet*.

Nadi, Y. (5 Temmuz 1935). İstanbul'un tarihi değerlerini ortaya çıkarmak için. *Cumhuriyet*.

Son Posta (26 Mart 1932-18 Şubat 1933).

Şahin, E. (2014). *Türkiye'de iktidar ideolojisinin mekâna yansımaları: Ayasofya örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.

Takvimci. (17 Şubat 1941). Bombalanan Mabet. *Tan*.

Tan (6 Nisan 1939-17 Şubat 1941).

TBMM Zabıt Ceridesi, D: V, C: 11, 68. İnikad (26 -V-1936).

Ulus (2 Haziran 1935-13 Şubat 1941).

Vakit (16 Nisan 1933-28 Mayıs 1940).

Vatan (18 Ağustos 1940-13 Temmuz 1952).